

A kelet-közép-európai regény kialakulásához

FRIED ISTVÁN

Schiller 1797 októberében összegezte véleményét a regényről.¹ Ekkor kristályosodott ki benne mindaz a gondolat, amely Goethe Wilhelm Meistere részenkénti olvasása közben egyre inkább megfogalmazódott, és amellyel már a mű első részeit lapozgatva tisztában volt: a regény formája nem igazán költői, s a szerző minden tehetsége, igyekezete, klasszikus vagy klasszicista ihletettsége ellenére csupán az értelmet mozgósítja; a regény ilyenformán az értelem műve. Még inkább megerősödik e meggyőződésében, hogy a *Hermann und Dorothea* verssorait hozza a posta. Hiszen ez az eposz — véli Schiller — valóban kielégíti a költői formára vonatkozó valamennyi követelményt; olyan költői világba vezet, ahová a Wilhelm Meister olvasója sosem juthat el. Emellett a regényben túl sok a titokzatosság, a sejtelmesség, szemben az eposz tiszta formájú és átlátható költőiségével. S bár Schiller elismeri a Wilhelm Meister újszerűségét, mélyértelműségét és költőiségét, lényegében magasabbra értékeli a *Hermann und Dorotheát*. Vélekedését Goethe — nem pusztán udvariasságból — megértéssel fogadja. Ugyancsak október végi keltezésű levelében vallja be: mennyi gondot okozott számára a tiszta forma, annak esetleges megvalósítása a regényben. Annál is inkább, mert a *Hermann und Dorotheával* jól körvonalazható, a német klasszika fogalmkörébe jól beleilleszthető célkitűzést teljesíthetett: „Doch Homeride zu sein, auch nur als letzter, ist schön.” Regényével viszont új útra lépett, jöllehet a 18. századi német regényfejlődés vívmányait nem tagadta. Csak-hogy a regény nemigen került elő azokban a poétikákban, poétikai vonatkozású írásokban, amelyekhez a klasszicizmus, a klasszika alkotói idomulni akartak.² S bár a legmerevebb poétikák is megtúrték, olykor előírták a

1. A Goethe—Schiller-levelezésből elsősorban az alábbi levelekre utalunk: Schiller Goethehez 1797. okt. 20., Goethe Schillerhez 1797. október 30. Vö.: *Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe in den Jahren 1794 bis 1805*. Stuttgart, é. n., I. 345—346, 348—349. Goethe egyébként a *Wilhelm Meister's Lehrjahre* c. regényében ekképp értékelte a drámát és a regényt: „Beide könnten in ihrer Art vortrefflich sein, nur müßten sie sich in den Grenzen ihrer Gattung halten.” Vö.: *Wilhelm Meister's Lehrjahre*. Berlin, 1962. 320. Vö. még: Rasch, Wolfdietrich: *Die klassische Erzählkunst Goethes. = Formkräfte der deutschen Dichtung vom Barock bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Steffen, Hans. Göttingen, 1967. Különösen: 82—83.
2. Összefoglaló jelleggel: Wiegmann, Hermann: *Geschichte der Poetik*. Stuttgart, 1977. Az egyes fejezetekhez bőséges irodalomjegyzék járul.

„licentia”-t egyes műnemekben, a regénnyel kapcsolatos állásfoglalás többnyire legalább is tartózkodónak mondható. Semmiesetre sem tartozott a műfaji hierarchia csúcsán elhelyezkedő, azaz fentebb stílt igénylő műnemekhez; némi mentegetőzés, érezhető magyarázkodás kísérte a regényírói próbálkozásokat. Nyilvánvaló, hogy a műfaji tisztaságra törekvő, az antikok műfajai szerint tájékozódó ars poeticá-k aligha tudtak mit kezdeni a regénnyel, amelynek előttük kevésbé tiszta formája nem felelt meg a költőiségről kialakított elképzeléseknek. S bár az angol és a francia irodalom már tekintélyes számú és értékű regényt adhatott az irodalomnak, ezek hatására nemigen támadt igény hasonló minőségű regényirodalom megteremtésére a kelet-közép-európai irodalmakban. A lengyel irodalom fejlődése ebben a vonatkozásban is elüt a többi kelet-közép-európai irodalométól. Itt nem csupán korábban jelennek meg a nyugati irodaloméihoz hasonló típusú regények (legalábbis fordítások révén), mint például a magyarban vagy a szlovákban; és nemcsak nagyobb számmal! Még a regényelméleti fejtegetéseknek is inkább van közönségük és természetesen művelőjük. Itt — kelet-közép-európai mértékkel mérve — viszonylag korán megjelenik a hazai nyelvű sajtó, amely teret biztosít a regénnyel kapcsolatos vitáknak, beszámolóknak, elmélkedéseknek. S bár a regény — önmagában és különféle típusaitól elvonatkoztatva — általában nem illeszthető bele egy szó szerint vett klasszicista poétikába, továbbá nemigen mutatható ki antik párhuzama, és kalandos cselekménye, változatossága, az elbeszélte események kevésbé egyöntetű környezetben lejátszódó volta hangvételek és előadásmódok sokféleségét eredményezi: mégsem pusztán a klasszicizmusok korstílussá válása az oka annak, hogy az európai regénynek csupán néhány fajtája lesz zónánk irodalmaiban az irodalmi körökben elfogadottá.

Mindezzel párhuzamosan a népkönyvek népszerűsége nőttön-nő. Emellett egyes kiadók szívesen vállalkoznak a másod-, sőt harmadrangú külföldi szerzőktől fordított, regényszerű kötetek kiadására. Ezek egyike-másika olyannyira hazaivá válik, hogy hazai személy- és földrajzi nevek kerülnek az eredetileg idegen elnevezések helyébe; de olykor csupán a névváltozások révén transzponálódnak a hazai történelembe az elbeszélte eseménysor. Nem népkönyvek ezek, hanem a népkönyvekkel párhuzamosan népszerűvé váló, de feltétlenül az irodalom alsóbb régióiba tartozó (nem irodalmi igénnyel közönséget hódító) kötetek: lovagias, kalandos, eseményes, de tulajdonképpen sablonos történetek, amelyek egyetlen célja, hogy olvasmánnyá váljanak.³ Csupán egyetlen tény lendíti őket értéküknél magasabbra: a minden kelet-közép-európai irodalomban előbb-utóbb meginduló küzdelmet szolgálgják, amely az anyanyelv terjedését segíti.

3. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy a Wieland-, Gellert- vagy akár a Le Sage-fordítások nagy népszerűségnek örvendtek. Az a nyelv, amelyen ezek a fordított regények megszólaltak, többnyire egy előző korszak nyelvi normáit képviselte, s a magasabb szintű wielandi vagy gellerti stílust alacsonyabb szinten adta vissza. Irodalmaink regényfordításairól: György Lajos: *A magyar regény kezdetei*. Budapest, 1941.; Pavić, Milorad: *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma. Klasicizam*. Beograd, 1979. 499–501.; Sinko, Zofia: *Powieść zachodnoeuropejska w kulturze literackiej polskiego Oświecenia*. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.

Így hát az irodalmi igénnyel megfogalmazott és a lírával egyenértékű regény útját nehezítette ezeknek a kalandos-lovagias-szerelmes köteteknek a népszerűsége, a népkönyvek elterjedtsége, valamint az a hiedelem, amely a kevésbé költői formájú regénnyel szemben élt a klasszicista alkotók körében. S ha Schiller és Goethe — a Wieland kezdemények, K. Ph. Moritz és mások eredményeinek ellenére — tartózkodott a regény egyértelműen pozitív megítélésétől (jóllehet Goethe az európai prózai epikának, Cellininek, Diderotnak értő értékelője volt), akkor fokozottan ez a helyzet Kelet-Közép-Európában, ahol a fentebb stíl megteremtésének messzehatóbb nyelvi (és esztétikai) következményei voltak: ahol sokszor azért kellett megvalósítani a műfajok viszonylag tiszta formáit, hogy abban az értelemben legyenek műfajok, amilyenben már régebben léteztek az angol, a francia és a német irodalomban.

A regény — ha lehet — még inkább késve alakult ki ebben a zónában, és nem feltétlenül a klasszicizmus jegyében, bár attól általában érintetlen. Koránt sem asszimilálta az európai regényfejlődés évszázadait, Cervantes-től Defoe-n, Fieldingen át Montesquieu-ig, Voltaire-ig, illetve Wielandig, Goetheig. Ugyanis — mint említettük — csak bizonyos típusú regényeknek volt (lehetett) keletjük a kelet-közép-európai irodalmakban, és ezek a regények nem feltétlenül a ma leginkább értékálló alkotások sorából kerültek ki.

Egyetlen példával szemléltetve: a Werther viszonylag későn jelent meg a kelet-közép-európai irodalmakban (híre is, fordítása is!), viszont a Werther-utánzatok, a wertheriádák lényegében megelőzték az „irányadó” művet.

Alapproblémánkra visszatérve, nem annyira a ma is egyértelműen „regényszerű” regények készítették elő zónánk regényfejlődését, hanem inkább az emlékirattal, a levelezésgyűjteménnyel, az útleírással rokon művek. Konkrétan szólva, a fénelon-i típusú regényeknek⁴ volt keletjük, illetve azoknak a tendenciózus, nem egyszer parodisztikus műveknek, amelyek a kalandos-szerelmes-lovagi történetet egyben a visszájára fordítva is láttatták. Egyszerre adták pregnánsan a népszerű műfajt és annak paródiáját, egyszerre voltak útleírások esszészzerű betéttel és államregények, objektivizált önvallomások és beszámolók a jelenről, egyszóval (ön)életrajzi elemekkel átszótt történetek. S minthogy erudíció és felszabadult gúnyolódó kedv egyaránt érvényesült a művekben, utópisztikus rajz és tükörképszerű ábrázolás többnyire egyként jellemzője ezeknek a regényeknek: tiszta műfajról aligha szólhatunk, így ezeknek a regényeknek valamelyik klasszicizmusba sorolása sokszor nehézségekbe ütközik. A leginkább a felvilágosodott klasszicizmus tarthat rájuk igényt.

Csakhogyszükséges-e mindenáron besorolni őket valahová?

Úgy véljük, éppen azért, mert a kelet-közép-európai klasszicizmusok önálló variánsai a klasszicizmusnak (általában értve), tárgyalandó regényeinket egyetlen variánsba sem tudjuk teljes biztonsággal besorolni. Az elfogad-

4. Köpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában.* = „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Szerk.: Köpeczi Béla, Sziklay László, Budapest, 1975. 17–38.

hatónak látszik, hogy a wertheriádák, a siegwartiádák a kelet-közép-európai szentimentalizmust gyarapítják, bár egyikük-másikuk tartalmazhat klasszicisztikus elemeket. De tény az, hogy a regénnyel mint műfajjal szemben az alkotók magatartása megfelel a klasszicista poétikákban előírtaknak.

Kazinczy Ferenc például elítéli a „fabrikai román”-okat, amelyeket „Pöbel der Literatur”-ként bélyegez meg.⁵ S azt hangsúlyozza: „Több szükség van románokra, hogy azoknak olvasások által a ’szollás’ és magaviselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a kánonok Molnár Physikájára ’s Dugonics algebrájára.”⁶ Ugyanez a kalandos, szerelmes, gáláns regényekkel való szembefordulás jellemzi Ignacy Krasickit, aki Fieldinget, Richardsont és Goldsmith-t ajánlja az előző korok magatartási normáit megfogalmazó, barokk-szarmata világot népszerűsítő regények ellenében. Tulajdonképpen Krasicki ez utóbbiakat tartja regénynek. Így csak olyan műveket méltat, amelyek a mese bájával gyönyörködtetnek, de az ehhez hasonló alkotásokat — teszi hozzá — nehezen nevezhetjük regénynek. De az elnevezés nem lényeges.⁷ A Zabłocki készítette Fielding-fordítás előszavában pedig ezeket olvashatjuk: a felvilágosodott század a molyoknak és a penésznek adta át a régi típusú elbeszélések hatalmas fóliánsait.⁸ Az előszó ideszámítja a gáláns-lovagi történeteket, amelyek a konzervatív feudális szarmatizmus világát képviselték. A lengyel írók közül többen a regény újszerű feladatait, erkölcsnemesítő, polgáribb életvitelt népszerűsítő vonásait, a felvilágosodás eszméit kifejező szándékait jórészt azzal a Marmontellel egybehangzóan láttatták, aki *Essai sur les romans considérés de côté moral* c. értekezésével a kelet-közép-európai irodalmak számára is használhatóan és hasznosíthatóan körvonalazta a regény megváltozott funkcióját a változó világban.⁹ Marmontel regényt emancipáló gondolatai azért különösen fontosak, mert az ő prózai epikája rendkívül népszerűvé és utánzottá vált Kelet-Közép-Európának szinte valamennyi irodalmában.¹⁰ Marmontel kísérletével szinte egy időben látunk arra törekvést a lengyel irodalmi gondolkodásban, hogy a regényt beleillesszék a poétikai rendszerbe. Ez F. N. Golański nevéhez fűzhető, bár a regény pontos helyét a műfajok között nem sikerült megnyugtatóan kijelölnie.¹¹ Ez azonban a ritka kivételek közé tartozik, a regény új (társaság- és ízlésnevelő) funkcióinak hangsúlyozása mellett is a mentegatózás adja meg a regényírók alaptónusát: „a’ Poésis’ fentebb neme, az-az az Epopoea és a’ Melpomene sarus játéka, az

5. Kazinczy Ferenc *Levelezése* VII. 33., VIII. 86.

6. Uo. I. 521.

7. Krasicki, Ignacy: *Zbiór potrzebniejszych wiadomości*. Warszawa, 1782. II. 54.

8. Fielding, Henry: *Podrzutek czyli historia Toma Dzonsa*. Warszawa, 1783. Előszó.

9. Marmontel, Jean François: *Essai sur les romans... = Oeuvres Complètes*. Paris, 1819. III.

10. Marmontel 1767-ben jelenik meg először lengyelül, a *Belisaire* 1773-ban már magyarul is olvasható, 1775-ben szerbül. A *Belisaire*-t 1767-ben Trattner Bécsben adta ki, Bécsben megjelent latin nyelven is. A Marmontel-kultuszra jellemző, hogy *La Bergère des Alpes* c. erkölcsi meséje Pesten újjörögül látott napvilágot (1811-ben); a *Zemire és Azor* c. daljátékot Pozsonyban németül jelentették meg; válogatott műveit franciául adta ki Pesten Hartleben 1828-ban, hat kötetben.

11. Golański, Filip Neriusz: *Owymowie i poezji*. Warszawa, 1793. Erről és a lengyel felvilágosodott eszmeiségű regényről igen tanulságosan, sok adattal vö. Lipatov, Alekszandr Vlagyimirovics: *Vozniknovenie polszkogo prosvetitszkogo romana*. Moszkva, 1974.

egészen el-nem készült díszit meg nem szenyvedik. De ellenkezőképpen van a' dolog az alatszonyabb rendű írásokkal, 's nevezetesen az én Románommal" — írja Kazinczy nagyhatású és később neoklasszicista ízlése szerint átdolgozott adaptációja, a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* „Jelentés"-ében.¹²

S itt emlékeztethetünk Schillernek Goethehez írott levelére.¹³ Amit a költészet alapproblémáin töprengő Schiller egy regény és egy mai szemmel nézve nem Goethe legsikerültebb művei közé tartozó (nem annyira eposz, mint inkább) költői elbeszélés összehasonlításakor kimondott, az a klasszikának egyik fő tétele, amellyel analóg kérdésfeltevések mind a lengyel, mind a magyar irodalmi gondolkodás során fölvetődtek. Azért elsősorban ott (és nem például a szlovákban), mert az irodalmi gondolkodás ezekben az irodalmakban jutott a legmesszebbre a kelet-közép-európai irodalmak közül. S bár a szlovák és a szerb irodalom is gazdagította zónánkat ekkortájt egy-egy fejlődéstörténetileg érdekes, ma is olvasható, helyenként kimondottan izgalmas regényszerű alkotással, ott a regényelmélet kezdetei későbbi időpontra tehetőek. Azok a források, amelyekből azonban a lengyel és a magyar regény táplálkozhat, közös a többi kelet-közép-európai irodaloméval. Ezek a források áttetszenek a később tárgyalásra kerülő regényeken;¹⁴ részben a közkézen forgó regényelméleti fejtegetésekre, részben a legnépszerűbb és viszonylag korszzerű regényekre vezethetők vissza. Ezek a regényelméleti fejtegetések azonban azt bizonyítják, hogy a regény a társadalom alsóbb régióiban páratlanul népszerű, a felsőbb régiókban polgárjogot igazán csak később nyer, s így legfőbb megúrt a műfajok között: nem alakultak ki pontosan körülírható jellegzetességei, variánsai; az epikus költészet, a poesis narrativa többi ágától még számtalan vonatkozásban nem vált el, és öntörvényűsége, önálló variánsai sem képviselnek számottevő értéket az adott nemzeti irodalomban.

Példaként a cseh irodalom nemzeti ébredéssel jelölt korszakát idézhetjük föl. Jelentékeny számban látnak itt napvilágot a népkönyvek, a viszonylagos tömegigényt kielégítő és fél-népies, ponyvaszerű, barokk jellegű kiadványok, amelyeknek némi felvilágosult tendenciát Kramerius igyekszik adni. A vitán felül felvilágosodott Kramerius, ezeknek a népkönyveknek a kiadóját, szerző-fordítóját nyilván nem esztétikai, hanem nyelvi szempontok vezették, hiszen a 18. század magyar nyelvi törekvéseihez hasonlóan ő is a nemzeti nyelv terjesztését tartotta elsőrendű feladatnak. Így a klasz-

12. Kazinczy Ferenc: *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei. Költőt történet.* Kassán, 1789.

13. Vö. 1. sz. jegyzet

14. Már most leírjuk: semmiképpen sem tartjuk helyesnek azt a vélekedést, amely J. I. Bajza: *Príhody a skúsenosti mladíka Reného* c. regényét — az „irodalmi formát" tekintve — Montesquieu: *Perza levelek*, Voltaire: *Candide* és „kiváltképpen" (najmä) Radiscev: *Utazás Pétervárról Moszkvába* c. műveinek körében helyezi el. Vö.: a szlovák regény 1970-es, modern szlovákra átirrt pozsonyi kiadásának J. Tibenský által írt kísérő tanulmányával: 315—316. A más-más tendenciát, szerzői mentalitást és külső formát képviselő regények közös nevezőre hozása fogalmi tisztázatlanságra vall. Ugyanakkor a dolgozat szerzője a René első kötetét „kalandos-szentimentális regény"-ként aposztrofálja. Uo. 314.

15. Vodička, Felix: *Počátky krásné prózy novočeské. Příspěvek k literárním dějinám doby Jungmannovy.* Praha, 1948. 8—9.

szicisták igényeit kielégítő irodalom számára a lírában nyílt tér: ezt az igényt tolmácsolták és visszhangozták Thám, majd Puchmajer almanachjai. Az első, fentebb stílushoz közelítő, magasabb irodalmi szándék szerint fogalmazott cseh regény Fénelon *Telemachusának* fordítása 1796/97-ből, Josef Javůrek tollából.¹⁵ A lényeges nem csupán az, hogy Fénelon a cseh irodalomban is regényeknek készítette az utat, hanem az, hogy a nyelv állapota, a közönség igénye s nem utolsósorban az írók fölkészültsége nem tette lehetővé a magyar vagy a lengyel regényekhez hasonló művek születését.

Csakhogy, vethetjük föl a kérdést, a szerb irodalom még ott sem tartott fejlődésében, modernizálódásában, mint a cseh, és Dositej Obradovićnak mégis sikerült egy regényformájú önéletrajz¹⁶ megalkotása, amely már címében (*Život i priključenija: Élet és viszontagságok*)¹⁷ utal az ihlető források körére, és amely nem csupán dokumentatív értékei miatt vizsgálandó. A valóban rendkívülinek tetsző tüneményre a magyarázatot jórészt külső okokban kell keresnünk. Igaz az, hogy Obradović beleilleszkedett a szerb irodalom fejlődési sorába; és vele nagy lépést tett előre a szerb esztétikai és irodalmi tudat, mégsem nevezhető átütő erejű, különlegesen művészi alkotónak. S az is igaz, hogy különlegessége inkább helyzetében, funkciójában, mint művészi eredményeiben keresendő. De tény az, hogy vándorlásai során eljutott azokba a városokba, azokba az egyetemi-kulturális székelyekre, ahová más szerb alkotó nem juthatott el, de még a csehek és a magyarok közül is csak néhányan, és éppen nem a legnagyobbak, nem a költők, írók. Ez a közvetlen ismerkedés, majd az ismerkedés eredményeinek szembesítése a hazai viszonyokkal, a lehetőségek alapos kihasználása: természetesen formálta Obradovićnak az irodalomról, az ízlésről vallott álláspontját, haza- és nyelv szemléletét, gondolatvilágát, alkotói módszerét. De annyira benneélt (alapos „nyugati” tapasztalatai ellenére) hazája valóságában, hogy nem bármily megejtő utópiák felrajzolásával, nem idealizálással szolgálta népét és irodalmát, hanem azt adta, amire ott és akkor a legnagyobb szükség volt, és amelynek megértésében vagy tudomásul vételében reménykedhetett: a racionalista és prakticista szemléletet, a vallási türelem gondolatát, a józan, kiegyensúlyozott életre törekvés eszméjét, az önképzés és a jobbra törekvés felvilágosodott módszerét. Egyszóval önmagát úgy állította példának, hogy életútjában követhető, megvalósítható

16. Milorad Pavić: i. m. nem tartja regénynek Obradović életrajzát, legalábbis könyvének regényekről szóló fejezetéről nem emlegeti, s csupán a műben kifejeződő morális-etikai eszmeiségről ejt néhány, igaz, igen tanulságos szót. I. m. 104–105. Ezzel a nézettel szemben áll a korábbi szakirodalom is. Vö.: Schmaus, Alois: *Dositej Obradović's Autobiographie. Gattungscharakter und Erzählstruktur.* = *Gesammelte slavische und balkanologische Abhandlungen.* II. München, 1973. 51–62. Vö. különösen az alábbiakat: E mű „enthält Elemente des Bekenntnis-, des Entwicklungs- und Bildungsromans, vor allem auch sehr viel Elemente des didaktischen Romans, ohne daß er jedoch mit einer dieser Romanarten identifiziert werden könnte.” Uo. 54. Lásd még: Uő.: *Delo Dositeja Obradovića.* = *Sabrane slavističke i balkanološke rasprave III.* Za štampu priredio: Rehder, Peter. München, 1973. 193–219. Elemzésünkhöz felhasználtuk az Obradović-mű angol nyelvű kiadását is: *The Life and Adventures of Dimitrije Obradović (...)* Translated from Serbian, and edited with an Introduction by Noyes, George Rapall. Berkeley—Los Angeles, 1953.

17. *Život i priključenija Dimitrija Obradovića narečenog u kaludjerstvu Dositeja...* (1783) = *Dela.* Beograd, 1932. 9–163.

— korszerűnek tetsző — eszményt fogalmazott meg. Obradović műfajaiban (Lessinget követő meséiben, regényében, inkább szárazon elmélkedő, mint érzelmet kifejező verseiben, fordításaiban, értekezéseiben) általában kedvelt populár-filozófusainak, moralistáinak hangja szólal meg, szem előtt tartva azt, hogy egy elmaradottságából fölemelésre szoruló nép sorsa áll előtte. Mindezt nem tudta volna a kelet-közép-európai irodalmakkal egy színvonalon, egy eszmei hullámhosszon, jórészt hasonló műfajokban megtenni, ha nem ment volna el személyesen azokért az eszmékért, amelyeknek adaptálásával, fölhasználásával tette a legnagyobb szolgálatot irodalmának.

Csak közbevetőleg: hiába volt L. Mušicki eredetibb lírai tehetség, hiába ismerkedett meg rövid ideig Pesten a Göttingát járt Schedius Lajos közvetítésével a korszerűbb esztétikával és poétikával, és később is, hiába küldte számára Vitkovics Mihály a magyar (és nemcsak a magyar) költők műveit: egyéni hangú költészete, olykor világnézeti válságát is tükröző lírája nem tervezhette meg úgy a szerb irodalom jövőjét, mint Obradović életműve. Mušicki egyre följebb emelkedett az egyházi hierarchia lépcsőin, végeredményben egyházi ember maradt, nem szakadt ki környezetéből, annak terminológiája, nyelve, világa béklyózta. Obradović világi „karriert” futott be, kiszakadt az egyházi környezetből. Önéletrajza éppen azért, mert nem a rousseau-i vallomásosság módszere szerint készült, hanem regényesítve élete, a szerb köznapok valóságát, közelebb került a pikareszk-, a kalandos-, a felvilágosodott regények kelet-közép-európai változataihoz.

Ezeknek a regényeknek még egy nehézséggel kellett megküzdeniök. Lassan és fokozatosan, végeredményben a romantika áttörésekor, lett nyilvánvaló, hogy a nemzeti eposz ideje lejárt. De a verses epikáé koránt sem. A hosszabb terjedelmű verses epikának, a verses regénynek, az elbeszélő költeménynek még sokáig nagy a keletje a kelet-közép-európai irodalmakban; még a 20. század elején is születnek ilyen műfajú kísérletek, újabban pedig ismét találkozunk a 19. század 30-as—40-es esztendeit idéző, verses epikával a jelzett irodalmakban. Az eposzi próbálkozások lényeges és fontos erőket vontak el a prózai epikától; nemcsak avval, hogy számottevő költői energiákat kötöttek le, hanem avval is, hogy részben annak funkcióit magukra látszottak vállalni. S ha eltekintünk a nemzeti epika megteremtésének szándékától, akkor a verses epikának másféle irányait is nyomon követhetjük. Arról van ugyanis szó, hogy még az eposzitól lényegében eltérő verses epika is az élet és a nemzet egészét, teljes emberi életutakat, életsorsokat, a nemzeti és a társadalmi alapkérdéseket akarja ábrázolni. Ez összekapcsolódik — többnyire, bár nem feltétlenül — az ún. filozófiai poéma áttörési kísérleteivel, és így több funkciójú, több rétegű és több irányultságú verses epika születésének vagyunk tanúi a 19. század 40-es éveitől kezdve (csak utalásszerűen említjük Sládkovič, Petőfi, Slowacki, Njegoš, Mažuranić idevonatkozó műveit). Mindennek előzményeit a 18. századi fejlődésben nyomon követhetjük: ti. abban a jelenségben, hogy a kalandos-szerelmes-pikareszk történeteknek csak egy része (olykor csak kisebbik része) valósul meg regényszerű alkotásban, másik (többnyire nagyobb) része elbeszélő költemények, esetleg komikus eposzok készítésére ihleti a szerzőket. S még egy kevésbé elhanyagolható tényező: a szóbeliség szerepe a 18. századi irodalomban. Az írás-olvasás csekély ismerete eredményezte, hogy az irodalomnak, illetve

a népköltészetnek (szóbeli) formái szélesebb körben éltek, mint a nyugati művelődésekben. Például: a szerb és a horvát nyelvterületen a verses epika a guszlárok jóvoltából virágzott; regényszerű események, a nemzeti történelem epizódjai, népek epikai motívumkincsei így a guszlárok ajkán maradtak fenn, az ő előadásukban ismerkedtek meg velük a jórészt írástudatlan emberek. Hiába jelentek meg a még oly tetszetősen és érdekesítően megírt (fordított) regények, füzetek, ponyván árult kalandos történetek, elterjedésüknek, a regényműfaj általános népszerűsödésének határt szabott az írás-olvasás tudás, ill. nem tudás. Így hát, amikor a regények változatairól, példányszámáról beszélünk, elsősorban azokra a „befogadókra” kell tekintettel lennünk, akik *el* tudták olvasni (*fel* tudták olvasni) e műveket. Ám a kalendáriumok még népszerűbbek voltak, ezekben anekdota, rövidebb prózai történet bölcs mondásokkal, közhasznú ismeretekkel váltakozott.

A verses epika tehát — mivel közelebb állt a szóbeliségben megőrződött és élő epikai formákhoz, s mivel könnyebben megjegyezhető és élvezhető formában adta elő a nem különösebben igényes történetet, s mivel erőteljesebben gyökerezett a hagyományban — őrizte népszerűségét, és bizonyos fokig regényfunkciókkal rendelkezett. Azoknak a regényeknek lehetett biztos sikerük, amelyek ebbe a hagyományba illeszkedtek bele, és legfeljebb tágitották annak körét. Úgy idomultak a verses epika meghonosította tematikához, történetfejlesztési módszerekhez, hogy legfeljebb a már régebben is népszerű népkönyvekhez közelítettek. Ez az oka annak, hogy a klasszicizmus esztétái a népkönyvek ellen szóltak, sőt, J. Kopitar pl. még a népkönyveknél jóval magasabb igényű *Marmontelt* is megvetette, és nem szívesen adta Goethén alul.¹⁸ Az idegenkedés a ponyvaszerű regényektől nem választható el a felvilágosodás ízlés-elveitől, a klasszicizmus normatív esztétikájától, illetve a regényre vonatkozó nézetek kialakulatlanságától, attól a bizonytalanságtól, amely a regények helyének, hatókörének kijelölésében jellemezte a törvényhozó szerepre vállalkozó esztétákat. Ám szintén a felvilágosodás általános célkitűzéseiből vezethető le az a törekvés, hogy a műfajok érvényességét a lehetőségig tágítsák, és a művészi alkotások körébe vonják a legszélesebb olvasóközönség számára írott alkotásokat. Ez magyarázza Chr. Fr. von Blanckenburg 1774-ben keletkezett, *Versuch über den Roman* c. dolgozatának fő téziseit.¹⁹ A klasszikus regény elérését — szerinte — akkor célozhatja meg az általános emberire törekvő regényíró, és csupán akkor mondható törekvése szerencsésnek és hatásosnak, ha sosem téveszti szem elől népét a maga különleges vonásaival, és művészetével olyannyira *nemzeti*, mint amennyire a görög költő nemzeti volt. Ezáltal lehet

18. *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar*. 1808—1828. Hrsg.: Jagić, Vatroslav. Berlin, 1885. 8. sz. levél.

19. Blanckenburg, Friedrich: *Versuch über den Roman*. Stuttgart, 1965. Facsimile-kiadás.; Markwardt, Bruno: *Geschichte der deutschen Poetik. II. Aufklärung, Rokoko, Sturm und Drang*. Berlin, 1956.; Wölfel, Kurt: *Friedrich von Blanckenburgs Versuch über den Roman*. = *Deutsche Romantheorien. Beiträge zur einer historischen Poetik des Romans in Deutschland*. Hrsg. und eingeleitet von Grimm, Reinhold. Frankfurt am Main-Bonn, 1968., 29—60.; Hell, Victor: *Considérations sur les rapports l'Essai sur le roman (1774) de Friedrich von Blanckenburg et les principales tendances de l'esthétique en Allemagne*. = *Roman et Lumières au 18e siècle*. Paris, 1970. Kaiser, Gerhard: *Aufklärung, Empfänglichkeit, Sturm und Drang*. München, 1976. 169—170.

a regényíró *classisch*, műve pedig az olvasó számára értékes. A szövegösszefüggésből kitetszik, hogy a *classisch* értékmegjelölést és *nem stilust* fed. Jelentésében és kihatásában azonban mégis közel áll ahhoz, amit mi klaszszicistának nevezünk. Nemcsak azért, mert az Allgemein-Menschlich-követelményt és -eszményt, az antikok példakép-voltát olyan műfajjal kapcsolatban hangoztatja, amelyet eladdig jórészt az alacsonyabb értékűek közé soroltak, hanem azért is, mert ezt az eszményt ebben a műfajban is az *elérhetőség* és a *megvalósíthatóság* szintjére emeli, ugyanakkor — egészen Goethe-ig, illetve rajta túl, a korai német romantikáig előremutatva — a nemzeti jelleg tükrözését sem tartja mellékes vonásnak. Ezáltal Blanckenburg Lessingnek Wieland: *Agathon*járól alkotott véleményéhez jutott közel.²⁰ Hatalmas előrelépés ez Gottschedhez képest, aki a hőskölteményre hasonlító regényt ismerte csak el, példái között Heliodorust, Longust, majd Cervantest és Fieldinget emlegetve.²¹ J. A. Schlegel viszonylag megértő álláspontot tanúsított a regénnyel szemben;²² de a regényre irányuló „emancipációs” törekvések elsősorban Blanckenburgot, a regényről külön dolgozatot szerző esztétát jellemzik.

Wieland *Agathon*ja mint példa rendkívüli jelentőségű. A német irodalomban megalapozta a fejlődésregényt; s bár Lessing inkább a polgári szomorújátékot és a tragédiát helyezte a középpontba, az *Agathon* hatása alól nem tudta teljesen kivonni magát.²³ Amit Lessing kissé tétovázva említ, azt Blanckenburg határozott hangsúlyokkal állítja: az antik tárgy, Wieland finom kidolgozási módszere, szellemessége, a regény jól szerkesztettsége, arányossága feljogosítja arra, hogy ne Gottsched módjára az eposzhoz hasonlónak követelje a regényt, hanem az eposz *helyén* lássa. S miután ez a Wieland tekintélyével alátámasztott példa követőkre lelt, a regény fejlődése és elismerése előtt számos akadály lehullt. 1775-ben Chr. Fr. D. Schubart szinte követelőleg beszél az eredeti német regényről, amelyek nélkül aligha mutatható föl a németek nemzeti jelleme. Ugyancsak az utánzás, az angol regények puszta imitációja ellenében fejti ki véleményét a fiatal Goethe barátja, J. H. Merck is, aki a német irodalomban hiányolható epikai szellemről értekezik.²⁴

Mindennek megvan a kelet-közép-európai vonatkozása. Bár Wielandtól éppen nem az *Agathon* lett a mintadarab, hanem sokkal inkább az áltantik témájú *Geschichte der Abderiten*, amely jellegében nem Bildungsroman, a regényre vonatkozó nézetek fokozatos tisztulása és függetlenedése itt is megfigyelhető. Természetesen a német példán kívül a franciának és főleg a lengyel irodalomban az angolnak is szerepe van. Ez a szerep azonban csak fenntartásokkal értékelhető, ugyanis a regényfejlődés itt lassítottabb ütemben halad előre, és így a regényelméletnek sokáig marad forrása D. Huet

20. Markwardt: i. m. 218.

21. Uo. 66.

22. Deutsche Romantheorien... i. m.

23. Wieland: *Agathon*jának hatásáról: *Literatur im Epochenumbruch. Funktionen europäischer Literaturen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Hrsg.: Klotz, Günther, Schröder, Winfried, Weber, Peter. Berlin—Weimar, 1977. 200—206.

24. Markwardt: i. m.

értekezése.²⁵ S amikor a neoklasszicizmus tért hódít, a regény ismét visszaszorul, illetve csak azokkal a fenntartásokkal érvényesül, amelyeket Goethe is hangoztatott a regénnyel szemben.

Mégsem tagadjuk, hogy a német regényelmélet és a német—angol—francia regények „gyakorlata” nyomán a kelet-közép-európai regények egyre több teret igényelnek. A fogalmak itt még kétségesebbek és még inkább összekuszáltak; magának, a regénynek pontos érvényességi körét sem jelölték még ki. J. A. Schlegel azt igényli, hogy a Richardsonoknak, a Fieldingeknek, a Prévost-knak is legyen helye a Corneille-k és a Molière-ek mellett;²⁶ Kelet-Közép-Európában ekkor a gördülékeny prózai szöveg létrehozása is gond, és csupán egy-egy, magasabb szintű regény megvalósítására telik. Ha a német irodalomban sem különböztetik meg oly sokszor a *regényszerűt* (Romanhaft) a *kalandostól* (Abentheuerlich),²⁷ és ezzel az alacsonyabb és a magasabb rendűnek tartott regények határát nem látják tisztán, akkor fokozottan ez a helyzet Kelet-Közép-Európában, ahol például jelentős siker Mészáros Ignácnak szlovákra és románra is lefordított *Kártigámja* — és a fejlődéstörténetileg, esztétikailag értékesebbnek tartott regények vagy torzók maradnak, befejezetlenül, olykor kéziratban várják majd a kései irodalomtörténet fölmentő ítéletét, vagy pedig csupán szűk körben hatnak, egy szűk kör szócsöveként. Az az elismerés, amellyel Herder illetve a regényt,²⁸ Kelet-Közép-Európában alig találhatott visszhangra, leszámítva a lengyel felvilágosodás újságait.²⁹ Herder ugyanis hangsúlyozta, hogy a költészetnek egy neme sem oly terjedelmes, mint a regény; és valamennyi között a regény képes a legkülönfélébb feldolgozási módszerre. A regény nem csupán történelmet és földrajzot, bölseletet és művészetelméletet tartalmaz, hanem minden műfaj és műnem költészetét — prózában. Ami valaha az emberi értelmet és a szívet érdekelte, minden kigondolható szenvedély, jellem, alak és tájék, művészet és bölcsesség, még a Lehetetlen, maga is helyet kaphat a regényben, amennyiben érdeklí értelmünket és szívünket. A költészet e neme megengedi a legdiszparátabb elemek fölhasználását, ez a műfaj a költészet prózában.

Valamivel több támogatást kaphatott a francia *Enciklopédia* tanulmányozója, aki szintén az emberi életből vett kalandos, esetleg igazságelemeket tartalmazó történetként ismerhette meg a regényt. A világ legszebb ilyen műfajú művéül Fénelon *Télémaque*-ját, a kelet-közép-európai felvilágosodott abszolutizmus eszmei támogatóját, a felvilágosodott klasszicizmusnak pedig módszertani szempontból is ünnepezték alkotását tüntette föl. Dicséretére az „igazi poéma” megjelölést vélték a legkifejezőbbnek,³⁰ jóllehet pl. Montesquieu *Perzsa levelek* c. alkotása, Voltaire megannyi kisregénye — mai szemmel nézve — sikerültebb.

25. P. D. Huet értekezésének újabb értékelése, hatásának vizsgálata: Voßkamp, Wilhelm: *Romantheoretische Aspekte im 18. Jahrhundert*. = *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. Bd. 11. Europäische Aufklärung I. Teil. Frankfurt am Main, 1974. 161–164.

26. *Deutsche Romantheorien*... i. m. 34.

27. Uo.

28. Uo. 7.

29. Erről részletesen: Lipatov: i. m. 34.

30. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Tome quatorzième... À Livourné, 1775. 318–319.

Ezzel némileg rokon a már idézett Krasickinak egy megállapítása: regénynek olyan elbeszélő történetet nevezhetünk, amely többnyire szerelmi kalandokat tartalmaz. Csakhogy Krasicki regényírói gyakorlatában Sulzer elméletével hasonló álláspont megvalósítására törekszik, ti. a morális tanulságnak tulajdonít különleges jelentőséget.

Ugyanez a morális töltésű szemlélet jellemzi Szerdahely György regényfelfogását is.³¹ Ő eklektikus módon követi Huet, Sulzer, Batteux-Ramler felfogását, *Poesis narrativa*-jának forrásai között megjelöli Blanckenburgot is. Szerdahely egyetemi tanárként viszonylag sokáig és viszonylag széles körben terjeszthette nézeteit, és pedig nem pusztán a magyarok között. A franciáknak nem csupán a regény megnevezését köszönhetjük — állítja —, hanem arra fekszik az új mesék hazája is. Barclay *Argénise*, Fénelon *Télémaque*-ja, valamint Marmontel *Belisaire*-je a legfőképpen idézett példa. De hogy a regényfejlődésről Szerdahelynek nincsenek tiszta képzetei, azt az angol regényről írott sorai bizonyítják. Chaucertől vezeti le az angol regényt. Csúcspontját Richardson *Pamelájában*, *Clarissájában* és *Grandisonjában* látta, mind a jellembrázolás, mind a valószínűség, mind pedig az erkölcsi felfogás komolysága és hitelessége miatt. A magyaroknál sem hiányoznak az eredeti vagy az idegenből fordított regények; vannak régiek és újak, kisebbek és nagyobbak, jók és ostobák. A kisebbek között felsorolja a népkönyvvé vált históriákat (köztük verseseket is!), melyek közül az egyiket-másikat a nép is elbeszéli, énekli. A jobb ízléssel és tökéletesebb módon készültek között Szerdahely felsorolja Gyöngyösy *Charricháját*, Mészáros *Kártigámját*, Dugonics *Argonauticáját* és Báróczi Sándor: *Cassandráját*.

A kelet-közép-európai irodalmakban a regény elmélete és megvalósult gyakorlata nem állt egy színvonalon. A szerencsésebb helyzetű irodalmakban, mint például a lengyelben, mind az irodalomelméleti és kritikai gondolkodás, mind pedig az olvasói elvárások kialakították a regényre vonatkozó, viszonylag korszerű elképzelést; nem túlságosan eredetit, ám többnyire polémikusan kihegyezettet, és a gyakorlat is fel tudta mutatni a maga számottevő példáit (elsősorban Krasicki regényeit).³² A lengyel irodalomnál e szempontból kevésbé szerencsés a magyar; itt a regényelmélet körében mozgó nézetek aligha nevezhetők jelentősékeknek, az irodalomkritikai vagy a műfaj-történeti és elméleti gondolkodás elsősorban a lírát és a verses epikát igyekezett feldolgozni, és a drámát illető vélekedések rögzítésére ösztönözte a teoretikusokat. Ennek megfelelően a magasabb színvonalú — vagy, hogy Szerdahely terminológiájával éljünk: a *jobb ízlésű* — regények később jelentek meg, és egy-egy elszigetelt, önmagában álló alkotás formájában hirdették a terjedelmesebb prózai epika létét. A szlovák és a szerb irodalom egy-egy regénnyel hallatta hangját (a fordítások mellett), a kelet-közép-európai

31. *Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Alos[io] Szerdahelyi*. Budae, 1784. A regényről és a regény teoretikusairól általában: 30–83., Huetiusról: 36., Blanckenburgról: 58., Wieland: *Agathonjáról* és *Musarionjáról* (!): 53. és 80., a magyar regényről: 81–82., az angol regényről: 76–78.

32. Krasicki, Ignacy: *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki* (1776). Opr.: Klimowicz, Mieczysław. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973.; *Pan Podstoli* (1778–1784., 1803.) Kraków, 1927.

irodalmak kórusában, a fontos, az irodalmak számára izgalmas itt sem a regény volt, jóllehet egy adott korszak reprezentatív alkotását ma már inkább egy akkoriban csekély értékűnek ítélt regényben látjuk. A szlovén és a horvát irodalom körülbelül abban a helyzetben volt, mint a szlovák vagy a szerb, anélkül, hogy számottevő szépirodalmi prózával dicsekedhetett volna, míg például a drámákat tekintve, a szerbnél és a szlováknál érettebb, fejlődéstörténetileg előbbre mutató alkotásokkal rendelkezett. Általában elmondhatjuk, hogy a barokk ízlés és mentalitás elleni küzdelemben a népkönyvekből áradó „szellemiség”-et a kelet-közép-európai teoretikusok károsnak bélyegezték; a kalandost és a ponyvaszerűt egészében és részleteiben elvetették, és mindezt összekapcsolták a frivol, a léha életvitelt tükröző alkotások bírálatával. Krasicki például egyként harcolt a késő-barokk szarmatizmus és a rokokó mentalitása ellen, és természetesebb, józanabb, racionálisabb, egyszerűbb és ésszerűbb életvitelt, magatartást hirdető felfogást szóltatott meg regényeiben.³³ Ugyanez mondható el Bessenyei Györgyről, aki a *Tariménes utazásában* (1802–1804) olyan felvilágosodott erkölcsiséget ábrázolt ideálnak, amelyben a természetességre törekvés párosul a jól elrendezett társadalmi és egyéni vonásaival.³⁴ Ennek következtében Krasickinak nemcsak Rousseauval van vitája, és elsősorban nem vele, hanem a Rousseau eszméit túlhaltó lengyel Rousseau-követőkkel,³⁵ és Bessenyei is csak a magyar valóságra, az eszményített, ám számos vonatkozásban megvalósítható társadalmi berendezkedésre alkalmazott gondolatokat népszerűsíti. Nem utópiát rajzolnak föl, hanem ellenutópiát, amelyben az utópia bírálata is bennerejlik.

Smivela kelet-közép-európai irodalmakban „késve” jelenik meg a regény, ezért azok a többé-kevésbé tiszta regénytípusok, illetve prózai epika-típusok,³⁶ amelyek az angol és a francia (s jórészt a német) irodalomban megjelentek, itt keverten, megváltozott formában bukkannak föl. Így a levélregény, a nevelési regény, a pikareszkelemeket tartalmazó didaktikus regény, az utazási regény stb. elemei olykor egy és ugyanazon műben lelhetők föl; zónánkban még viszonylag tiszta képlettel sem találkozunk. Nemigen van módja a szerzőknek arra, hogy egyetlen típust is kikísérletezzenek, s a hazai irodalom sem igényelt tiszta típust. Annál inkább van szükség arra, hogy a mind jobban egymásra torlódó társadalmi, bölcséleti, pszichológiai stb. gondolatokat regényszerű, tehát cselekményes formában közöljék a feltételezett olvasókkal. Ugyanis a cselekményes formáról már csak a hatás miatt fölösleges luxus lenne lemondani. A nagy példaképek (Montesquieu, Voltaire) is éltek a cselekményesség keltette hatással; s a fejletlen és gyakor-

33. Piszczowski, Mieczysław: *Ignacy Krasicki. Monografia literacka*. Kraków, 1969. 522.

34. Bessenyei György regényírásáról újabban: Fried István: *Jegyzetek Bessenyei György: Tariménes utazása c. regényéhez*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1981. 3. sz.

35. Lipatov: i. m. 133–135.

36. A „nyugati” szakirodalom természetszerűleg szinte kizárólag a viszonylag tiszta típusokra épít. Vö.: *Roman et Lumières*... 15–16. (Conte philosophique, azaz type voltairien; roman philosophique, azaz type Nouvelle Héloïse ou Jacques le fataliste, etc.); Voßkamp, Wilhelm: *Formen des satirischen Romans im 18. Jahrhundert*; Hohendahl, Peter Uwe: *Der empfindsame Roman*; Jacobs, Jürgen: *Der komisch-realistische Roman*. = *Europäische Aufklärung*... 165–183., 185–202., 203–216.

latlan olvasóközönség csak valamely utazás vagy kaland ürügyén között súlyosabb mondanivalót tudta megemészteni.

Ezen a ponton vetődik fel egy sokat vitatott módszertani kérdés. Ugyanis a 18. század kelet-közép-európai felvilágosodott és kevésbé felvilágosodott írói szinte egymással vetekedve igyekeztek átvenni a francia, az angol és a német bölcelet, irodalom, művészet vívmányait. Mennyire tekinthető tehát önállónak az ekkoriban Kelet-Közép-Európában keletkezett irodalom, bölcelet és művészet? S mennyiben egyedinek, nemzetinek?

A legszemléletesebben ez az építő- és a képzőművészet fejlődésével mutatható be. Az erre a területre érkezett olasz, francia, német művészek körülbelül azt a stílust valósították meg a középületekben, a templomokban, a freskókban, a szobrokban és a festményekben, amelyeket a hazai iskolákban megtanultak. A kutatás már feltárta, hogy e téren is sor került bizonyos módosulásokra.³⁷ Arra azonban kevés figyelmet fordított, hogy hangsúlyozza: a környezet, amelybe a középület, a templom épült, a szükséglet, amely az épületet, a templomot, a festményt létrehívta, nem egyszer gyökeres változtatásnak volt okozója. Az irodalomban is ez a helyzet. Ha még oly apró módosításokat említünk is, mint azt, hogy az angol, a francia, a német eredetű regények hazai környezetbe kerülnek, hazai személy- és földrajzi nevekkal gazdagodnak, már látjuk a *különbözés* gesztusát. Lényegesebb ennél az értékrend megváltozása. Kelet-Közép-Európában — ami a regényt illeti — Gellert, Marmontel és Wieland a vezető tekintély, ha a fordítások számát és súlyát nézzük, valamint azok a másod- és harmadrangú érzelmes vagy történeti témájú regények, amelyek kisebb módosítással beleilleszthetők egy az angoltól, a franciától és a német irodalomtól eltérő konvenciórendszerbe. S mert más az értékrend, ennek következtében másképpen érvényesül az utánzott vagy éppen lefordított regények eszmevilága; más ellen veszi föl a harcot a kelet-közép-európai irodalmakban újak tekinthető eszmeiség, amely az angol, a francia vagy a német irodalomban esetleg már rég nem új. A szarmatizmus és a lengyel köztársaság, a vidéki magyar nemesség provincializmusa, a szerb kolostorok zárt világa olyan egyedi jelenségek, amelyek bemutatása, regénybeli (tehát cselekményes és a cselekménybe szőtt, azzal szervesen egybetartozó elmélkedésen keresztül történő) ábrázolása egyedi módszereket követelt. Nem arról van szó, hogy a kelet-közép-európai regényírók valami forradalmian újat hoztak volna létre, akár az alkotó módszert, akár a jellemfestést tekintjük, hanem pusztán arról, hogy másutt megismert, máshonnan átvett eljárásoknak olyan kombinációját kísérletezték ki, amely ilyen formában sehol másutt nem lelhető meg. Ezért aztán Krasicki regénye, a *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* (M. D. élettörténete) nem azzal a szándékkal készült, hogy a francia vagy a német nevelési vagy utópisztikus regényekben már meglevenített mintaállam lehetőségével szolgálja a társadalom- és államboldogító elképzeléseket, hanem, hogy a lengyel országyűlések realitása és Nipu (a mintaállam) ékeiktől megfosztott utópiája között feszülő ellentétet tárja föl, ironikusan, a porosz vagy az osztrák (teréziánus vagy jozefinus) modelltől eltérő felvilágosodott

37. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. III. Budapest, 1977. 223–236., 327–332.

abszolutizmust szolgálva. Bessenyei György *Tariménes utazása* c. regénye sem a voltaire-i vadembertéma újraköltése. A visszaemlékezés alkonyfényében ismét fölragyogó fêtes galantes és az idealizált országgyűlések világa mögött azonban mindazok a súlyos világnézeti kételyek megtalálhatók, amelyek a magyar felvilágosodás íróinak egy bizonyos csoportját jellemezték (mint pl. a rossz problémája, a legjobb kormányzási forma, deizmus stb.). J. I. Bajza *René mlád'enca prihodi a skúsenosti (Az ifjú R. kalandjai és tapasztalatai)* c. regénye³⁸ sem fogható föl csupán féneloni indíttatású kalandregénynek. Már a mű címében jelzett kettősség (*kaland és tapasztalat*) igazolja, hogy a fiktív eseménysorozat a tapasztalatok mérlegén méretik meg; a fantázia és a valóság egyensúlyhelyzete jellemzi az írói magatartást. A regény kétrétegűségének problémáját jórészt elfogadhatóan veti föl. V. Marčok,³⁹ a reális szint mellett egy fiktív szintet is megkülönböztetve. A reális szint a valóság, a fiktív szintet az író fantáziája és az irodalmi szuggesztívó eredményezi. Ilyen értelemben a szerző tisztán elbeszélő funkciója mellett bizonyos esetekben a kommentátorét is vállalja. Vitáznunk lehet Marčokkal abban, hogy szétválasztja a tisztán elbeszélő és kommentáló funkciót, jóllehet az említett regényeknek éppen az az egyik sajátosságuk, hogy ez kétféle funkció *egyszerre* érvényesül, és csak ritkán adódik olyan mozzanat (a leginkább az önéletrajzi áthallásokkal gazdag *Tariménes utazásában*), hogy ez a kétféle magatartás külön-külön jelentkezne. Marčok helyes észrevétele Bajza racionalista utilitarizmusáról, Bessenyeire, Krasickira és Obradovičra is áll. Ahogyan a következő aforisztikus megállapítást is általánosíthatjuk: „Az értelem aspektusa jellemzi a szerző viszonyát a valósághoz.” Ez annyit is jelent, hogy a valóságábrázolás a valóság értelmezésével jár együtt; még a kifejezetten önéletrajzi részletekben is van valami példázat- és intelemszerű, nemtitkolt didakszis, a morális tanulságnak legalább is közvetett—áttételes kimondása. S bár Bessenyei regényében többször lelünk az elvesztett ifjúkori paradicsom utáni vágyódás passzusaíra, ezek a nosztalgikus-bús visszaemlékezések is pontosan illeszkednek a következetesen végigvitt tendencia, a racionalista principiumokhoz ragaszkodó alkotói magatartás által kidolgozott kontextusba. S igaz ugyan az, hogy már Fielding hangsúlyozta (a Joseph Andrews előszavában), hogy regénye mintegy prózai komikus eposz,⁴⁰ a kelet-közép-európai felvilágosodott eszmeiségű regény nem adaptálta ezt a gondolatot. Viszont tény, hogy zónánkban bizonyos típusok és a komikus eposz között mély rokonság fedezhető föl. Krasicki egyként volt komikus eposzok és felvilágosodott eszmeiségű-didaktikus regények szerzője, és lényegében ugyanannak a tendenciának, ugyanannak az eszmeiségnek hódolt mindkét műfajban. Ugyanaz a deista felvilágosultság hatja komikus eposzait és regényeit, ugyanaz a barokk mentalitást neveltségessé tevő karikatúrisztikus ábrázolásmód ér-

38. Bajza regényének első részét 1783-ban írta, a másodikat 1785-ben. A 14. sz. jegyzetben idézett kiadást használtuk.

39. Marčok, Viliam: *Počiatky slovenskej novodobej prózy*. Bratislava, 1968. A hivatkozások a 31., 56., 150–151. lapokon.

40. „comic epic poem in prose”. Értelmezéséhez vö.: Scherpe, Klaus R.: *Gattungspoetik im 18. Jahrhundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder*. Stuttgart, 1968. 103.; *Literatur im Epochenumbbruch... 127.*

vényesül. S ezzel igencsak egybecsendül Bessenyei György regényének Krasicki antiklerikális eposzával⁴¹ rokon gondolatvilága, amely egyébként Obradović önéletrajzának kolostori részleteihez hasonló.

S most gondoljunk a Tom Jones lengyel előszavára:⁴² a regény morális poéma, amelynek elolvasása (ha az figyelmesen történik) rendkívüli hasznot hozhat valamennyi fiatalembernek. A morális elv valamennyi kelet-közép-európai regény meghatározó principiuma, s ez társadalmi (és nemzeti), sőt, kifejezetten és hangsúlyozottan szociális tendenciában nyilvánul meg. Bajza is, Bessenyei is az elmaradottságot elsősorban a kirívó társadalmi igazságtalanságok, a kegyetlenségek ábrázolásával érzékeltetik; Krasickinál nem sablonos háttérként jelennek meg az alacsonyabb néprétegek képviselői. A reformokért lelkesednek az írók, ebben a társadalmi reformtörekvésben értékelhető Bessenyei teréziánizmusa, Bajza jozefinizmusa. Nem vitás, hogy hierarchikus világ idézett felvilágosult regényeinké; társadalom- és államelképzelésük a felvilágosodott abszolutizmus javított kelet-közép-európai változata. Ebben az elképzelésben (humánus, felvilágosult, még a vallást is a morál szemszögéből értékelő, nyitott világnézet ellenére) még érvényesül a *lét nagy láncolatának elve*: az egyének jól körvonalazott helyen állnak, meghatározott mozgáskörrel rendelkeznek, miképpen a „vitézló rend” avagy a szegények. Ebben az elrendezésben érzik jól magukat, itt és csak ezáltal találják meg a harmóniát, amely az ily képpen elrendezett társadalomra és államra jellemző. Bessenyei regényében a Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében felvetődött és a 19. század elejére sem megoldódott problémák adják meg a hátteret; Krasicki regényében pedig olyan kérdések kerülnek elő, amelyeket a korszak lengyel publicisztikája széltében-hosszában tárgyalt. Amellett, hogy ezekből a regényekből sem hiányzik az egyetemes emberire irányuló törekvés, a művek erősen korhoz kötöttek; jól látható a valóság szintje, és ez a valóság az adott korszak hétköznapijaival azonos. S éppen mert a felvilágosult eszmeiség felől nézve a szarmatizmus, a provinciális vidéki nemesség, a világi hatalmához mereven és konokul ragaszkodó egyház, a régi típusú abszolutizmus anakronisztikusnak, nem egyszer nevetségesnek tetszett, ez szinte megkövetelte a satirikus ábrázolást. Főleg az egyházi visszaélések festésében engedik a regényírók szabadjára a tollukat; alig-alig túlozva, érzékeltetik a fanatizmus kirívó példáit.

Nem jár jobban az abszolutizmus régi típusa sem. Krasicki az országgyűlések rendjét tette gúny tárgyává azért, mert a lengyel konzervatív nemesség a gátja az ésszerűség uralomra jutásának, Bessenyei viszont megálmodott egy olyan országgyűlést, amely a racionalista, a lehetőséggel számoló államvezetést példázta.

Egészében azt állapíthatjuk meg, hogy Bajza, Bessenyei, Krasicki Obradović regényei csak okkal-móddal sorolhatók be az angol vagy a francia műfaji kategóriákba, tehát nem tisztán utazási vagy állam- stb. regények. Szinte valamennyiből adaptálták, amire szükségük volt. Ugyanakkor a

41. Krasicki, Ignacy: *Monacomachia i Antimonacomachia*. Wstęp i opracowanie: Goliński, Zbigniew. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969.

42. A 8. sz. jegyzetben i. m.

hazai valóság problémaköréből nőttek ki, valóság és fikció, elbeszélés és reflexió egyszerre érvényesül, a hazai felvilágosodott abszolutizmus, a reformok érdekében. Regényíróink olyan harmonikus, méltányos és a kirívó igazságtalanságokat eltüntető államberendezkedésben hittek, amely a felvilágosodott abszolutizmus általuk értelmezett formájának felelt meg; és amelynek regénybe örökítése a klasszicizmus emberábrázolási módszerei szerint sikerülhet a legjobban. Itt függ össze klasszicizmus, regényírás — és felvilágosodott abszolutizmus. Mindaz, amit a klasszicizmus megkövetelt az epikától, számon kérhető a regényen; a regény mintegy betölti az űrt, amit az eposzok hagytak, illetve ami a csak tervezett eposzok miatt keletkezett. Jóllehet nem arról van szó, hogy a regények pótolták az eposzt. Nem teheték, minthogy tematikailag, jórészt szerkezetileg és mindenekelőtt stilisztikailag — poétikailag más funkciót képviseltek. Ám az is hiba, ha közvetlen megfelelést tételezünk föl klasszicizmus és társadalmi mozgások között. A szlovák kutatás szerint Bajza (s a többiek, tesszük hozzá) nem voltak forradalmárok (mitől lettek volna?), hanem reformisták, fejlődéshitük felvilágosodott magatartásukból fakad, klasszicizmusuk a nemesség és a gyöngé polgárság kompromisszumának esztétikai kifejeződése.⁴³

Nem vitás, hogy polgári gondolatok is elértek regényíróinkhoz, a felvilágosodásnak ismerték radikálisabb vonalát is; társadalomelképzelésük azonban természetszerűleg a feudalizmuson belül maradt; annak javított változatát képzelték maguk elé. A klasszicista vonásokat másutt kell keresnünk. Utalhatunk e regények közvetlen-közvetett fénelon-i ihletésére, a voltaire-i vonásokra, valamint az összekötő kapcsolatokra, amelyek a francia, az angol, esetleg a német, klasszicistának vagy klasszicisztikusnak nevezhető regényekhez fűzik. Mégsem elég erre koncentrálnunk. Figyelmeztettünk már arra, hogy regényíróink a hazai valóságban gyökereznek, hazai problémákra reagálnak, hazai eseményeket elevenítenek meg, oktató-didaktikus szándékkal. Ezt a szándékot regényíróink nemigen rejtik el, olykor a regény cselekményét, az önéletrajz folyamatosságát is megszakítják egy-egy közvetlenül didaktikus betét miatt. Az a goethei (általában klasszicista) követelmény, mely szerint észrevétlenül kell tanítani, itt sokkal direktebb formában érvényesül. Valóság és reflexió, az elbeszélő és a rezonőr viszonya, a leírás és a cselekmény aránya, illetve a leírások minősége és jellege: ezek körül keressük a regények „klasszicizmusát”. Ebben bennerejlik az is, hogy az egyéni tapasztalatok, bármennyire is intim — önéletrajzi jellegűek, példaszertűvé válnak, az egyetemeshez közelítenek, illetve az egyedi életút általános tapasztalatait vonják le reflexió gyanánt. Az alkalmasszerűben, véletlenül nemcsak a különöset villantják föl, hanem a tisztán emberit, az örök érvényűt is. S ha a feltételezett olvasó esetleg nem ezt vonná le magának tanulsággul, a tisztán elmélkedő részek tételszerűen is megfogalmazzzák. A racionalista szemlélet még az élmények megjelenítésében is az ok — okozati viszony leleplezésére törekszik. Hiába volt Bessenyeinek valóban életre szóló élmény Bécs, az édes visszaemlékezés is a reflexiók kijózanító áttételén keresztül jut el az olvasóhoz. Ez a fajta reflexió jellemzi Krasicki regényeit is; mindezt segíti a naplószerű forma; az írói álláspont eleve közbülső köze-

43. Marócz: i. m. 150 — 151.

gen jut az olvasóhoz. Az első személyű előadásmód amúgy is jellegzetes módszertani fogása az empirikus és a racionalista irodalomfelfogásnak. Nem a nagyobb hatásfokú személyesség kedvéért él vele az író, nem akarja elérni a bizalmaskodás és az intimitás hatását sem. Pusztán a leírtak és az elbeszéltek valóságtartalmának hitelesítésére törekszik, ti. arra, hogy mondandóját egy szereplő tanúvallomásával, szereplők párbeszédével támassza alá. Ezért aztán Bessenyei Tariménésében hosszan beszélnek a szereplők, apró mozzanatokot is részletezve, a regénybe törvénycikkelyek kerülnek be, és olykor még a közvetlen írói kommentárokat is egy szereplő mondja ki. Obradovićnál mindez önéletrajzban valósul meg úgy, hogy ebben az önéletrajzban a kaland- és a fejlődésregény elemei egyesülnek. S bár az eseménymenetet, a reflexiókat mi sem zavarja, az író még ebben a formában is szükségességnek érzi, hogy párbeszédet iktasson művébe. A párbeszédet szolgálják az érdeklődés ébren tartását, de a fölösleges leírástól való tartózkodást is jelzik. A látszólagos bőbeszédűség ellenére a leírások takarékosága jellemzi regényeinket. Ahol részletezéssel találkozunk, ott sem az önfeledt, túláradó, belefeledkező deskripció érvényesül, hanem inkább a tömörség, a pontosságra törekvés.

Íróink esetében erős fenntartásokkal szólhatunk a szerzők nyelvművészetéről (az irodalmi nyelv viszonylagos kiegyensúlyozatlansága miatt), a prózai szöveg olykor-olykor megbicsaklik, körülményessé válik, s ezáltal a terjengősség látszatát kelti, holott nem az írói szándék szerint való terjengősségről van szó. Obradović esetében az életút állomásai még szabályozzák a kitéréseket, Bessenyeinél viszont a hirtelen feltörő vagy a sokáig benneélő és a megírásra érett élmények okozzák, hogy az írói szándék és a megvalósítás között ellentét lelhető. Egészében véve azonban érvényesül Krasicki (s a klasszicizmus) követelménye: a stílus világossága, az egyszerű előadásmód.⁴⁴ Még akkor is, ha mint pl. Krasicki: *Pan Podstoli (Asztalnok úr)* c. regényében a maga ideáljait körvonalazza a szerző; azt az egyéniséget, aki a legjobban megfelelt a felvilágosodott abszolutizmus célkitűzéseinek. Mértéktartás, kiegyensúlyozottság, tudatos egyszerűség jellemzi általában íróink előadásmódját. Ugyanakkor ábrázolják az érzelmi viharokat is. Csakhogy — szemben a szentimentális mentalitást tükröző regényekkel — az érzelmek nem élnek külön életet, nem kerülnek a középpontba, funkcionálisan illeszkednek be egy racionálisan szabályozott világrendbe. Érzelem és reflexió a megfelelő arányban áll egymással, mindkét tényezőnek megvan a megfelelő helye, hatóköre és érvényessége az író szemléletében. Még a „természetes” életmód és szokás, valamint a káros konvenció szembesítésekor sem hatalmasodnak el az érzelmek, nem irányíthatják az emberi cselekedeteket, csupán értelmes részei lehetnek az ésszerű magatartásnak. A szentimentális regényekben sem kerül szembe érzelem és ráció, ott az arány s ennek megfelelően a magatartási szituáció más jellegű. Ott a cselekmény a háttérbe szorul az érzelmi alapú reflexió mögött, eddig elemzett regényeinkben viszont a cselekmény megnövekedett jelentőséggel-jelentéssel rendelkezik.

44. Idézi: Libera, Zdzisław: *Problemy polskiego oświecenia. Kultura i styl*. Warszawa, 1969. 163.

A wertheriádák, a szentimentális magatartást megjelenítő regények a befelé fordult egyén belső életrajzával szolgálnak, a hangsúly a közvetlen környezethez való viszonyon van, és ennek a *kis világnak* a szűrőjén jut el (ha eljut) a „nagy” világ, a társadalom megannyi problémája, ellentmondá-sossága, az egyén életére kiható mozgása a hangsúlyozottan kiemelkedő jelentőségű főszereplőig; és minden és mindenki csak annyira kap cselekvési vagy reagálási lehetőséget, amennyi köze van a fő[cím]szereplő belső fejlődéséhez. Olyan, többnyire magános figurákról esik szó, akiken elhatalmasodik az érzelem, mert mozgásterük korlátolt, lehetőségeik szűk és általában ellenséges körbe kényszerítették őket. Ennek a szűk körbe kényszerítettségnek ábrázolására alkalmazzák a napló- vagy a levélformát, amelyben a reflexió kerül túlsúlyba, a villanásnyi esemény hosszantartó érzelmi reakciója. A napló- és a levélforma elősegíti a próza lírizálódását, anélkül, hogy valóban líraivá válna. A lírától a szentimentális regények szerzői távol maradnak, minthogy a szereplők állandóan kommentálják, magyarázzák érzelmeiket. Főleg a lengyel irodalomban találjuk meg ezeket a szentimentális regényeket.⁴⁵ J. U. Niemcewicz: *Lejbe és Sióra* c., két zsidó szerelmes leveleit tartalmazó művére gondolunk, illetve Ludwig Kropiński: *Julja i Adolf cyli nadzyczajna miłosc dwojga kochankow nad brzegami Dniestru (Julia és Adolf avagy két szerelmes rendkívüli szerelme a Dnyeszter partján)* c. regényére, amely a társadalmi különbségek miatt öngyilkosságba kényszerült férfi és a szintén elpusztuló gazdag leány érzelmes szerelmi történetét jelenítette meg. Feliks Bernatowicz két szerelmes leveleit adta közre *Ésszerűtlen esküvő (Nierozsadne sluby)* címmel; az Osszián-kultusz termékeként értékelhető a kor legsikerültebb szentimentális regénye, Maria Czartoryska *Malwinája*. A magyar irodalomból Kármán József *Fanni hagyományai* c. levélregénye kívánczik ide, mint amely az érzékenység regényformájú megjelenítésével dokumentálja azt a szűk területet, amelyet ez a fajta műfajú irodalom sikerrel vett birtokba. S azok az apró valóságselemek, amelyek Kármán regényébe, s még inkább Vitkovics Mihály szerb átköltésébe (*Spomen Milice*) beszüremkedtek, és az a rendkívül tudatos és határozott szerzői magatartás, amely akarva-akaratlanul megteremti a distanciát az író és hőse között, határt szab az érzelmi áradásnak. Idegondoljuk Kazinczy wertheriáda-átdolgozását, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* c. művét, amely első változatában egy szűk kör érzelmi játékát tolmácsolta, beleértve azokat a művészi nézeteket és eszmecsereket, amelyek az 1780-as évek vidéki magyar értelmiségi elitjének témái voltak (az 1810-es évekre elkészült átdolgozás a weimari klasszikát példaképnek érző Kazinczyt mutatja, főleg azoknak a stilisztikai jellegű javításoknak a tükrében, amelyekkel fessebbé-kevésbé oldottá tette ennek a regénynek az előadásmódját az író).

A Wertherről állapítja egy német szerző: a levélforma lehetővé teszi, hogy az író egyszerre érzékeltessen közvetlenséget és távolságtartást. Szenvedélyt és kétséget egyaránt megfontoltan közöljön az olvasóval. Goethe

45. Miłosz, Czesław: *The History of Polish Literature*. London—Toronto, 1969. 173—174.; Kridl, Manfred: *A Survey of Polish Literature and Culture*. New York—The Hague, 1956. A XVIII. századdal foglalkozó fejezetet a továbbiakban is felhasználtuk: 123—191.

rendkívül közel jut Wertherhez, hogy megismerje szenvedéseit, de távol áll tőle, hogy ezt a szenvedést ábrázolni tudja.⁴⁶

Ez többé-kevésbé a Werthernél jóval kevésbé értékes kelet-közép-európai regényekre is vonatkozik. A főszereplő mellett általában ott a rezonőr, a barát, a címzett, aki értelmezi vagy csillapítja a fel-feltámadó érzelmet, de olykor maga, a naplóiíró is fölébe kerül saját érzelmeinek azáltal, hogy leírja, kifejezi. Az érzelmeik *nem kerülnek szembe* a rációval, nem a ráció ellen láznak, hanem a hamis ráció alapján elrendezett rend ellen. E lázadás (többnyire néma tiltakozás, naplóba leírt, levelekben közölt, ábrázolt érzelmi viharzás) éppen a szűk körbe kényszerítettség miatt nem igényel több teret annál, mint amennyit szán neki az író. A szentimentális regények sokat köszönhetnek a szerző egyéni tapasztalatainak, mégsem önéletrajzi jellegű művek, egyik jellemzőjük az író és hőse között létező távolság. Még annyira sem önéletrajzi regények, mint Bessenyeié, a *Tariménes utazása*. A szentimentális regényekben a lírizáltság olykor valóban magas hőfoka ellenére is sokkal több a közvetítő, az áttételes elem, mint az általunk — jobb híján — klasszicistának nevezett regényekben. Ez az *áttétel* nem csupán poétikai fogás, az adott lehetőségek mellett új lehetőségek keresése, hanem a regényfejlődés egy stádiumának jellegzetes megnyilvánulása. A regényírók Kelet-Közép-Európában még nem voltak képesek több síkú, az élményrétegeket diametrálisan műalkotásba foglaló regényt létrehozni; kész keretekbe illesztették a máshol látott-olvasott mondandót, és ezt párosították saját tapasztalataik óvatosan és áttételesen közölt élményvilágával. A hazai valóság elemei olykor kissé szervetlenül illeszkednek bele pl. a wertheriádák sémái közé; a lírizáltság legfeljebb az előadásmódot illetőleg egyenletes.

A szentimentális regényekkel többnyire *szembeállíthatjuk* a klasszicista regényeket, még akkor is, ha egyikük-másikuk (pl. a *Pan Podstoli*) mai értelemben aligha nevezhető regénynek. Krasicki legsajátabb nézeteit, „ellenutópiáját”, az elképzelt, ideális életet jeleníti meg regényeiben; Obradović önéletrajzából alakítja ki egy jövődő szerb fejlődésregény lehetőségeit; Bessenyei *egykori* önmagát és remeteségre kényszerített, de nem minden irónia nélkül nézett *egykorú* önmagát mintegy a *Tariménes utazása* cselekményindító szereplőiként ábrázolja: mindebben a felvilágosodott klasszicizmus mértéktartó és szemérmes líraiságát figyelhetjük meg. Az önnevelésnek és a társadalmi méretű nevelésnek a szubjektív példával áttelekesített, mégsem vallásos, inkább szárazon érvelő, tudatosan polémikus regényesítése az írók célja. Bessenyei a nagyváros és a világ csodáira tág szemmel bámuló Tariménes, de jórészt ő Kantakuci is, aki „életének hanyatlásán világát megunva s az emberi bolondságot sem nevetve, sem követve, dolgai között magánosságában motozott”. Mint ahogy Krasicki az ifjú, világot járó, majd a lengyel valósággal keservesen szembesülő Mikołaj Doświadczyński életútjába saját tapasztalatait, a szarmatizmust és az elmaradottságot gúnyoló felvilágosodott gondolkodó életelveit is beleírta. Krasicki kevésbé feltárulkozó művet vetett papírra, mint a tárgyias önéletrajzot fogalmazó Obradović, nem önmagának alkotott, mint Bessenyei, mégis, regényeiben

46. Baumann, Gerhardt: *Goethe. Dauer im Wechsel*. München, 1977. 81.

arra a deisztikus álláspontra ismerünk, amelyek az övéi, a papi karriert befutó, nagyon is világias gondolkodású és reformpárti értelmiségiéi. A felvilágosodás eszményi embertípusát rajzolja meg Krasicki: „Az asztalnok úr nem csupán serény és jó gazda, a rábízottak gondviselője, mintaszerű, gondos férj és szerető apa, hanem felvilágosult földesúr, tanult és olvasott férfi is, aki a könyveknek nagy jelentőséget tulajdonít.”⁴⁷ Krasicki, Bessenyei, Obradović és Bajza esetében az önéletrajzi elemek áttétel nélkül való megjelenése következik abból a sajátosságából, amely a szorosabb értelemben vett biográfia és a tágabb értelemben vett regény közötti szoros kapcsolatban nyilvánult meg.

S itt kitérőt kell tennünk. Az európai és a kelet-közép-európai történetírás a 18. század második felében szívesen foglalkozott a kiemelkedő egyéniségek, pl. az uralkodók életrajzával. A voltaire-i típusú felvilágosodott klasszicista eposz ennek a fajta egyéniség-megjelenítésnek a szolgálatában állt. Mario Praz⁴⁸ figyelmeztetett arra, hogy a 18. század jelentős részben Plutarchos szemén keresztül látta az antikvitást. Plutarchos pedig biográfiát író történész volt, az emberi jellemek poétája, általa a történelem az arcképcsarnok festésének aspektusán át jelenik meg. A 18. század Plutarchosa nem Caesar, Nagy Sándor vagy Aemilius Paulus győzelmeinek történetírója, a portréfestő sokkal inkább Brutus, Cato, Demosthenes, Phocion alakját tette halhatatlanná...

Állandó utalás az ihlető antikvitásra, a jelenkor plutarchosi (szellemű) értelmezésére: ez is — ha nem mindig közvetlenül, olykor a regények szövevényében, de feltétlenül a regényírók műveltségében, iskolázottságában — hozzájárul a regények eszmeiségéhez, irányultságához. Ez az életrajzi és önéletrajzi mozzanat azonban ritkán realizálódik a lírizáltságban. A lírizálás lényegileg ellenkezik az uralkodó esztétikai felfogással, amely tiltotta a különmemű elemek vegyítését a viszonylag pontos határokkal és érvényességi körrel rendelkező műfajokban. A klasszicista alapozottságú regényekbe amúgy sem illett az a fajta líraiság, amely a szentimentális regények egyik megkülönböztető sajátossága. A líraiság ugyanis nem szerves része, struktúraformáló eleme ezeknek a korai regényeknek, hanem „kívülről” bevitt tényező, amely gátolni látszik a cselekményességet, és ezzel éppen regényformájától és jellegétől foszthatja meg. Mert igaz ugyan, hogy a népkönyvek naiv cselekményességétől, túl fordulatos eseményeitől tartózkodnak a klasszicista poétikákat valamilyen módon követő regényíróink, és regényeikben jelentős teret kap a meditáció, olykor a bölceleti traktátus, a cselekményhez azonban (a *Pan Podstoli*-tól eltekintve) ragaszkodnak; és ahhoz is, hogy a cselekmény külső események sorjázásában realizálódjék. Távolról idelát-szik Fielding, Defoe példája, közelebbről a *Zadigé*, a *vademberé*, a *Candide*: ezt a tényt úgy kell értékelnünk, mint a kelet-közép-európai regényírók törekvését a terjedelmesebb prózai epika kialakítására. Hazai hagyományra alig támaszkodhatott a lengyel, a magyar, a szerb vagy a szlovák író; aki a hosszabb népies ihletésű verses epikától, a ponyvaszerű történetektől jó-részt idegesen fordult el. Viszont szüksége volt olyan, olvasmányosnak

47. Libera: i. m. 78.

48. Praz, Mario: *On neoclassicism*. London, 1959. 98.

tartott, a didakszist könnyen elbíró, számos élethelyzetet ábrázoló műfajra, amellyel az időszerű kérdéseket épp úgy meg tudta szólaltatni, mint ahogy hangot tudott adni saját kétségeinek. Ezt lelte meg a regényben, miután több műfajt megpróbált. Ne feledjük: Bessenyei, Bajza, Obradović, Krasicki számára *nem a regény az egyedüli műfaj*. Főleg Krasicki az, aki az epikának és a lírának számos változatával kísérletezett, nem egy olyanal, amely tematikai vagy ábrázolásbeli rokonságban áll regényeivel (didaktikus mese, szatíra, heroiko-komikus eposz stb.). Bessenyei előbb bölceleti dolgozataiban, tragédiákban, eposzban vetette papírra a *Tariménes utazása* főbb gondolatait. Obradović műfaji érdeklődése kiterjedt a mesékre, a lírai versekre, az elmélkedésekre. Bajza irodalmi termése látszik a legsoványabbnak; a szlovák irodalomban úttörő jelentőségű epigrammái, valamint regényénél később keletkezett vitairatai között mérhetjük ki irodalmi pályáját, amelyből magános csúcsként emelkedik ki regénye.

Ami a szentimentális regényeket illeti: a fordítások nagy száma mellett feltűnő, hogy az „intimszféra” megnövekedett jelentőséghez jut. Míg a felvilágosodott klasszicista regényekben az egyén fejlődése, nevelhetősége, egy akár utópisztikusnak is tartott mintaállam vagy mintagazdaság egyént és közösséget formáló jellege a lényeges, és a jól elrendezettség ama bölcs hierarchiának is következménye, amely a társadalmi erőket egyensúlyban tartja, addig a szentimentális regényekben ez az egyensúly felborulni látszik, az előbb említett hierarchiának inkább az egyéniség mozgásterét leszűkítő vonásai bukkannak elő. Ennek következtében a felvilágosodott klasszicista regény több szintű: bölceleti jellegű, szatirikus, olykor érzelmes is, a szentimentális regényekből hiányzik az előbbi regények gondolatiságát kifejező reflexív eleme, jórészt hiányzik a szatirikus vagy a groteszk nyelvi réteg, és csupán az érzelmes történetet meditációval elegyítő regényfolyam nyelvi megoldásaival találkozhatunk, s ezek többnyire lágyabb, oldottabb és lírizáltabb formációk.⁴⁹

49. A jelen dolgozat egy terjedelmesebb, szintetikus munka része. A kelet-közép-európai irodalmak összesítő vizsgálatát kísérli meg. Az elemzésre kerülő periódus időhatárai: kb. 1760/70–1810/20. Ezt a korszakot részben az általunk korstílusnak tartott klasszicizmus (illetve: klasszicizmusok), részben a klasszicista műfaji formációk felől igyekezünk áttekinteni. A klasszicizmust, változatait itt és a följebb jelzett terjedelmesebb munkában nagyrészt Szauder József: *Az Estve és az Álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*. Budapest 1970. könyve alapján tárgyalom, bár – tekintve, hogy nem pusztán a magyar, hanem általában a kelet-közép-európai irodalmakról szólok – némileg módosítva adom majd a meghatározásokat. Ezeket ebben a munkában azért nem tartottam szükségesnek, mert céloom csupán a regény és a klasszicizmus szembesítése volt; így a regényekben föllelhető klasszicista, illetve klasszicista változatokat igyekeztem regisztrálni. Másra nem is igen jutott hely.

К ФОРМИРОВАНИЮ ПОВЕСТИ В ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

И. ФРИД

Автор статьи публикует одну из глав своей более обширной работы. Цель всей работы изучать при помощи подхода под аспектом истории стиля литературы Центрально-Восточной Европы во второй половине XVIII века и в первые десятилетия XIX века. До сих пор опубликованные части показали изменения отдельных жанров (например оды) или же попытались определить главные художественные направления данной эпохи.

В данном случае автор пишет о формировании повести. Он устанавливает, что оно произошло в конце XVIII века. Автор прослеживает формирование повести в четырёх литературах: во венгерской, польской, сербской и словацкой. В зоне Центрально-Восточной Европы большей частью отсутствовали те социологические условия, которые сделали возможным развитие французской, английской и немецкой повестей. Нельзя даже говорить о таких, написанных на высшем уровне (и в изящном стиле) повестях, как в упомянутых западных литературах. Независимо от популярных повестей, предназначенных на развлечение публики, по сути дела только несколько выдающихся произведений показывает, что в литературах Центрально-Восточной Европы тоже требовалось освоение жанра повести. Автор анализирует произведения следующих писателей: в польской литературе повести И. Красицкого „Похождения Николая Досвядчинского“ и „Пан Подстоля“, в словацкой литературе повесть Й. И. Байзы „Приключения и опыты молодого Рэне“, во венгерской литературе повесть Дьёрдя Бешенеи „Путешествие Таримена“ а в сербской литературе „Жизнь и приключения Дмитрия Обрадовича, нареченного в монастыре Досифеем.“ Автор доказывает, что ни одна из повестей или же произведений такого рода не может причисляться к принятым категориям жанров, но они главным образом синтезируют индивидуальным образом многочисленные поиски французских и немецких повестей. Таким образом в автором анализированных произведениях можно найти элементы из повестей вроде путешествия, пикареска, воспитания и утопии.

Автор противопоставляет эти разновидности повестей тезисам учебников классицизма по литературным жанрам, вернее их тезисам, относящимся к повести и констатирует, что они могут быть причислены к кругу просвещённого классицизма.

Кроме этого автор показывает на то, что относительно рано появляются вертериады, сентиментальные романы, которые представляют другой тип развития повести. В этом случае польская, венгерская и сербская литературы дают примеры.

Теория повести была наиболее выработана в самой дифференцированной литературе данной зоны, то есть в польской; в то время, как вряд ли можно найти рассуждения о теории повести в других литературах (наиболее ещё во венгерской литературе).